

Egy diákcsíny margójára

Nemrégiben megjelent recepciótörténeti munkájában írja Vári György,¹ hogy a Kertész-életmű befogadása jellemzően nem áll meg a hivatásos értelmezői közösségeknél, s a Nobel-díj óta a mindennapos publicisztikai diskurzus részévé is vált. „Itt azonban – folytatja Vári saját cikkére utalva – csak a profi értelmezői közösségek előfeltevéseit vizsgálom, mert Kertész nem »szakmai« recepciója más – bár legalább ennyire fontos – kérdéseket vet fel, amelyek szétfeszítenék az írás kereteit.”² Mivel a jelen cikk írója önmagát szociálpszichológusnak szokta hívni, ezek a „szétfeszítő” kérdések éppen érdeklődési körébe esnek. Ebben az írásban egy határterületet érintenek, mely véleményem szerint leginkább irodalompszichológiának volna nevezhető, és alighanem az irodalmárok számára is érdekes lehet.

A Nobel-díj recepciótörténete önmagában priméren szociálpszichológiai probléma. Jól jellemzi ezt, hogy a témába beletartoznak például azok a furcsák, ám egy időben elterjedt megnyilvánulások, melyek jellegzetesen úgy indultak, hogy „a *Sorstalanság*ot nem olvastam, de szerintem...” A Nobel-díj visszhangjai így különválhatnak a Kertész-művek befogadásától. Ez azonban természetesen nem szükségszerű, és irodalmi relevanciája éppen ott lesz/lehet a jelenségnek, amikor e nem professzionális olvasók publikálják olvasatukat. A szociálpszichológia számára a szöveg mindig egy adott közösségben létező valami, az olvasó pedig, hasonlóképp, főként mint empirikus olvasó érdekes. A szakmán kívüli és a díj kapcsán publikált *Sorstalanság*-olvasatok³ pedig értelemszerűen az empirikus olvasóhoz és a laikus befogadás mechanizmusaihoz vihetnek közelebb.

1. A háttér

Dolgozatomban az *Élet és Irodalomban* kialakult legújabb vitából indulok ki, mely eddig három írást foglal magába.

Varga Domokos György indító cikke⁴ meglehetősen hosszú, bár nem túl változatos szövegelemzést és ezen túlmutató általános honi ideológiai-politikai elmélkedéseket tartalmaz. Fő tézise a „hajszálpontos”, „már-már szór-szálhasogatóan pontos” Kertész, aki mintegy sine ira et studio a légerek

mindenfajta kulturális elvárással és Auschwitz-mitosszal szembeszegülő krónikásaként tárja fel az igazságot az eseményről, a nagy utazást övező „hús-vér emberekről” és a „tudatlan áldozatok” lelkivilágáról. Varga minden ízében referenciális olvasatára és az azt követő politikai fejtegetésekre a lap hasábjain előbb Petőcz György,⁵ majd Vörös Kati⁶ reagált, ám érdekes módon egyikük sem igen foglalkozott a konkrét szöveghelyekkel is bőven példálózó Varga-értelmezéssel, inkább a számunkra itt érdektelen ideológiai és politikai kérdéseket feszegették. Varga *Sorstalanság*-olvasata néhány általános oktató jellegű szóban részesül Petőcz részéről: „... vajon feltette-e magának Varga a kérdést, hogy mit jelent egy irodalmi mű pontossága, és az esztétikai és filozófiai pontosság vajon egybemosható-e az életrajzi vagy történelmi pontossággal, különösen egy olyan mű esetében, amelyet tárgyának időpontja után húsz évvel kezdtek el írni, tizenhárom éven át csiszolgattak, s amelynek nyelve saját írója vallomása szerint »magában rejt a filozófiai üzenetet, (és) a benne ábrázolt összes helyzet tudatos szituációteremtés révén jött létre«? Vajon Kertész művét nem inkább az esztétikai és filozófiai tartalom felől kellene megközelíteni?”⁷

Mindenesetre idézett utolsó mondatának iránymutató tézisével Petőcz a cikkben konkrétan nem szembesíti Vargát, így a megjegyzés marad a levegőben. Vörös hasonló terjedelemben, ám számunkra igen tanulságosan intézi el a kérdést: „A *Sorstalanság*-ot olvasva nem a zsidó főhőssel való érzelmi azonosulás a nehéz [!], hanem azt belátni, hogy valójában soha nem tudjuk teljesen átérezni és megérteni, ami vele történt, és ugyanakkor szembe kell néznünk azzal, hogy magyarként felelősek vagyunk azért, hogy az általa átélt holokauszt megtörtént”⁸ – írja arra való reakcióképp, hogy Petőcz dicséri Vargát, amiért az „megnyitotta” magát a *Sorstalanság* elbeszélőjének. Voltaképpen, idézett mondatából láthatóan Vörös is a lélektani realista olvasatot erősíti meg, ami különösképp furcsa, tekintetbe véve korábbi megállapításait a cikkben: „Varga irányt mutat, hogy lehet Kertészt »jobbboldaliul« olvasni”; „Varga tagadja a holokausztot annyiban, hogy tagadja jelentőségét, vitatja lényegét és több szempontból relativizálja”.

Alaposabb szövegelemzést nem ér meg tehát egyik vitapartner részéről sem a dolog, mint ahogy irodalmárok részéről sem érkezett egyetlen hozzászólás sem, ami egyfelől megmagyarázhatatlan, másfelől viszont éppenséggel könnyen magyarázható egy „élet” és „szöveg” közé áthatolhatatlan demarkációs vonalat képzelő szemlélettel, egy olyan szemlélettel, mely a mű esztétikai autonómiájára hivatkozva igyekszik figyelmen kívül hagyni bizonyos gyakorlati szociális kérdéseket. Ilyen volna például az a kérdés, hogy konkrét olvasóknak mit jelent a szöveg. Nem mellékes mindehhez, hogy úgy tűnik, a jelen irodalomtudománya számára az olvasó fogalma egy egészen absztrakt „minta-”,⁹ „implicit”¹⁰-entitás, nem pedig napjaink sok millió valóban hús-vér olvasója.¹¹

Legyen bárhogyan is, Magyarország vezető kulturális hetilapjában a Nobel-díjas regényről egy, véleményem szerint tarthatatlan olvasat „kanonizálódott”, s e tény problematikusságán az sem igen változtat, ha feltesszük, hogy ez az olvasat a laikus közösségekben alighanem igencsak elterjedt.¹² Sőt.

2. Naivitás, avagy...

Köves Gyuri a hús-vér ember, 15 évével, szülei elváltak, „naiv” kamaszgyerekek, aki éppen naivitásában képes nekünk többet mondani Auschwitzról, mint a tapasztalat, a kulturális sémák és a „holokauszt-biznisz” szűrőjén keresztül szükségszerűen „torzító” megannyi holokauszt-mű. Ez Varga olvasata, és úgy vélem, hogy ez lehet az elterjedt laikus olvasat is.¹³ Érdekes módon itt egy olyan kérdés jelentkezik újból, melyet Vári az említett recepció-történet munkájában Spiró–Heller-„vitának”¹⁴ nevez. Heller Ágnes szerint „A *Sorstalanság* hőse ártatlan, a holokausztba vetett ártatlanság maga”,¹⁵ a *Sorstalanság* pedig „látszólag [!] naiv szenvedéstörténet” és „látszólag [!] csaknem naturalista”.¹⁶ Minthogy e „látszólagok” értelmére utóbb nem derül fény Heller írásából, értelmezését, Vargáéval együtt (!) joggal nevezhetjük a fentebb elképzelt laikus közösség reprezentánsának.¹⁷

Ezzel az olvasattal állna elvben szemben Spiró György, aki szerint mind e naivitás csak ironia, a főhős már túl van Auschwitzon, és az élmény tudatában ironizál önmagán és a társain. Spiró másként látja tehát az „ártatlanságot”: „Már-már túlzottan naiv, már-már hihetetlenül az, csakhogy a történet rekonstrukció. S az egyes szám első személy, most derül ki, nemcsak arra alkalmas, hogy a történet elmondását személyesebbé tegye, hanem arra is, hogy egy, éppenséggel a lágerben meglelt szemlélet felől, indulatosan, önkínzó gúnyal is akár, minden emlékképpben magát a szemléletet jelenítse meg. [...] Látszólag fejlődésregény a *Sorstalanság* – valójában egy már megkövesült szemlélet inreflexiója.”¹⁸

A radikális különbségek ellenére tehát Spiró is egyfajta lelki realitásból indul ki, mintha volna „valaki”, aki tud, aki ironizál. A profi recepció második hulláma hol implicit, hol explicit formában polemizál a lélektani olvasattal.¹⁹

A lelki realizmus *mint értelmező elv* akkor iktatható ki véleményem szerint véglegesen az elemzésből, ha felismerjük, hogy a *Sorstalanság*²⁰ legnagyobb részében abszurd mű. A „kontinuitás”, az „élményasszimiláció”, a „naivitás”, azok a fogalmak tehát, melyekkel mindeddig a szakmai recepció dolgozott, szerintem mind abszurdításba torkollnak a mű folyamán.

Az abszurd minőséget három forrásból szolgáltatja a regény. Egyrészt bizonyos valószínűsíthető kulturális elvárásjellemzők, olvasói kompetenciák felrúgásával és figyelmen kívül hagyásával (itt most én is az implicit olvasóról, azaz egy feltételezett és elvont kulturális kompetenciáról beszélék!); másrészt ennél explicitebb módon, konkrét élmények és azok konkrét értel-

mezéseinek a kánonnal, a konszenzussal radikálisan szemben álló módjával (ahol tehát az olvasó többlettudására nincs szükség a helyzet abszurdként való címkézéséhez); harmadrészt pedig a „test-beszéddel”, azaz erőteljes „jelentés-nem-adással”.²¹

A *Sorstalanság* narrátora semmin nem lepődik meg, mindent ért, mindent megmagyaráz és a holokauszt előtti sémáinak segítségével racionalizál bármiféle történést a táboron kívül, majd belül. Ez az elbeszélési mód (elvben!) provokálhatja az olvasót. Mialatt Köves ebben a szakaszban teljesen reflektálatlanul húzza rá élményeire a keze ügyébe kerülő ismert fogalmakat és kulturális sémákat, azonközben egy olyan olvasói ötlet, interpretációs lehetőség válik véleményem szerint egyre lehetetlenebbé, mely szerint főhősünk egy naiv és rácsodálkozó, „egyidejű” táborbeli jövevény volna.

Az értelemkeresés, a meglepődés hiánya, az olvasó számára magától értetődően „kulturális jelként” funkcionáló mozzanatok iránti vakság a mű legelejétől fogva jellemző Kövesre.²² Az olvasó a láger előtt azonban még több stratégia közül választhat. Vagy megmarad a „naiv” értelmezésnél (lásd Varga Domokos György), vagy némiképp furcsállja és hiteltelennek tartja Köves „viselkedését”. Látni kell, hogy mindkét olvasat referenciális. A Köves-figurát ugyanis mindkettő szószerintiként olvassa. A harmadik olvasási stratégia viszont Köves „furcsaságán” nem a valóságot kéri számon (legalábbis nem valami egyszerű leképezés értelmében), hanem tudatosítja magában, hogy Köves egy *fiktív* alak. Így olvasván, ahol tehát a Köves alakja nem informál minket (Auschwitzről), hanem reflektál valamire (Auschwitzra), úgy gondolom, idővel ahhoz a megállapításhoz jutunk el, hogy Kövest abszurd karakternek lássuk.

Ez az abszurd minőség (a végletes értelemkeresés és -találás, a meglepődés teljes hiánya), azaz a „elhihetetlen naivitás” természetesen felerősödik, amikor Kövest deportálják. Jórészt az „abszurdítás első típusával” (lásd fent) találkozunk az auschwitzi zuhanyzóig vezető úton, és ezen részekkel kapcsolatban elvben még mindhárom olvasási stratégia fennállhat. Mondván, a jelenségek kizárólag azért válnak-válhatnak az olvasó számára groteszkké és abszurddá, mert ő valamit *tud*, amit Köves, legalábbis a fikció szerint, nem. Hogy Köves naiv (vagy, hogy a realista olvasat másik oldalát is citáljuk, Köves személye „hamis”) vagy abszurd, az itt még talán ízlés kérdése. Am ha naivnak látjuk is, maguknak a *helyzeteknek* mindenképp groteszkként és abszurdként kell hatniuk az olvasónak, már ezeken a pontokon is. A *világ* már itt is abszurd. A vita tárgya „Köves” nevű narrátorunk mibenléte körül lehet.

Különösen hat például becsület emlegetése, amikor Köves egy szökést lát, miközben a téglagyárba terelik őket, s előbb felmerül benne, hogy a „játék kedvéért” „elinaljon”, ám aztán, mint mondja, „...a becsület érzése bizonyult bennem az erősebbnek” (71.). Később társait is becsületesnek nevezi, amiért maradtak az úton (77.), majd a rendőrt is így jellemzi, amikor az nem hagyja, hogy egy rab megvesztegesse (78.). Magától értetődhet a befogadói érzés,

hogy narrátorunk egy *idejétmúlt ideát* igyekszik a jelen helyzetre erőltetni, egy teljesen inadekvát attribúcióval értelmezi a helyzetet. Hogy *abszurd* ez az oktulajdonítás. Ám ha mindezt még képesek vagyunk is a naivitás koncepciójába illeszteni, a szituáció maga akkor is groteszk, hisz azt viszont pontosan *tudjuk*, hogy a „becsület”, úgy a fiúk, mint a rendőr oldaláról hova vezet. Ugyanígy groteszk a „nevető”, „mosolygó” és „rokonszenves” rendőr is, s egyáltalában azok a „hús-vér” emberek is, akiknek megrajzolásában Varga laikus olvasata Kertész erényét véli felfedezni. Meglehet, örömmel tölt el minket, ha a deportálás nem minden pontján üvöltő, parancsolgató véresszájú náci tuskolták a vagonokba a zsidókat, ám utólagos ismereteink felől, tudván tehát, hogy a gyerekcsoport, amely most a mosolygó rendőr körül áll, hol lesz rövid időn belül, a helyzetet inkább groteszkké és éppen egyidejűsége miatt abszurdá teszi. Csak úgy, mint ahogyan Vári György friss monográfiájának metaforája a regényre, a gondozott virág-ágyásokkal körülvett gázkamrák is alapvetően és mélyen *abszurd kép*.²³

Az ilyen jelenetek, a naivitás retorikájából adódóan sorjáznak a deportálási részben vagy a lágerrész elején. Hisz „szabad embereknek” mondja magukat, akik a focipályát majd nyilván futballozásra használják, az auschwitz-i zuhany előtt úgy érzi, „új élet kapujában állnak” (129.), a „dörgeműze” pedig, bár ehetetlen, ám „sok benne a »táperő és a vitamin«, amit [...] a szárítás módja, a németek ebben való jártassága biztosít”. (133.) A regény az ezekhez hasonló részek (rövid tablójukat nyújtja tanulmányában Proksza Agnes²⁴) miatt feltétlenül abszurd és groteszk hatás vált ki az olvasóból. A kulturális kompetenciánkat ugyanis nem tudjuk kikapcsolni, nem tudunk a narrátorhoz hasonlóan „egyidejű hallgatók” lenni.

A legintenzívebb jelenetek az elválasztás során történnek. Köves előbb egy halálba (*mi tudjuk, hogy a halálba megy*) menő kisgyermek visítását nézi viszolygással („Én apukával akarok menni! – sikította, bömbölte, üvöltötte fehér cipős lábával nevetségesen dobogva, toporzékolva a fehér kavicsra, a fehér porban” – 103.). Rögtön ezután pedig, mikorra már kiismerni vélte az orvos munkamétódusát, ekképpen bosszankodik, amikor egy idősebb embert mégis az ő (tehát az „élő”) oldalukra küldenek: „...s nem voltam egész elégedett, mivel magam részéről inkább éltesnek találtam kissé.” A helyzet félelmetesen abszurd és groteszk, ezen a ponton Köves „naivításáról” beszélni számomra már roppant kevésbé meggyőző. Hajlok azt gondolni, hogy e viselkedés önmagában is abszurd, ám ha volna is oly olvasó, aki még itt is a naivitás címkéjét használná, avagy, aki hasonló sztenderdektől indítva „hazugnak” bélyegezné Kertészt, e jelenetekkor akkor sem hagyható figyelmen kívül, hogy *mi, olvasók tudjuk*, hogy az említett emberek éppen halálba mennek vagy ideiglenesen élhetnek még. Így a helyzet és Köves sajnálkozása azon a tényen, ami az olvasó számára egy ember életben maradása, mindenképpen abszurd és groteszk lesz.

Ám, ahogy fentebb többször említettem, nem biztos, hogy mindez elég ahhoz, hogy Kövest is abszurd figurának lássuk. Hisz „naivitása” éppenséggel ugyanezen a logikán alapszik. Úgy vélem, már itt is inkább a naivítás gyilkos paródiájával van dolgunk, ám e kérdésben, mint láthattuk, megoszlanak a vélemények. Mindenesetre jobb volna nem megállni ezen a ponton, mert könnyen oda juthatunk, hogy, például Spiróhoz hasonlóan, „túl-naivnak” nevezzük Kövest. Ezzel a megállapítással pedig sehol nem vagyunk, hisz ami nekünk „túl”, az miért ne lehetne másoknak „innen”. És akkor még nem is beszéltünk arról a szintén realista olvasatról, mely a „valóságot” nem fedezi Kövesben, hanem éppenséggel *számon kéri* rajta.

3. Az értelmezés abszurditása

Mindeddig nyitva maradhatott a kérdés, hogy ki is ez a Köves Gyuri? Úgy gondolom azonban, bizonyos pontokon végleg és visszavonhatatlanul abszurd értelmezését kell adnunk, nem „csak” a helyzetnek, vagy a világnak, hanem *magának a főszereplőnek* is. Az abszurditás második típusának pillanatai ezek. Azok a szöveghelyek, ahol nincs szükség az „utólagos” tudásunkra, tehát arra a többletcompetenciára, mellyel a fikcionális karakter, Köves György nem rendelkezik, és amely alapján a korábbiakban a naivítás olvasata lehetséges volt. E szöveghelyeken Köves és a mi számunkra is minden információ „adott” – és ezekből az információkból Köves teljességgel nemkanonikus, azaz kulturálisan osztott interpretációs módszereinktől radikálisan különböző, lehetetlen következtetéseket von le.²⁵

„Másnap egy kissé furcsa esetem volt” (51.) – ezzel a megállapítással indul a regény harmadik fejezete. „Kissé furcsa”, így címkézi Köves azokat az eseményeket, melyek végén (a fejezet végén, tehát nem egy következő elbeszélői perspektívából) egy „parancsoló külsejű ember” a csendőrökhöz fordul „az egész teret betöltő hangon megparancsolva nékik, hogy addig is vigyék az »egész zsidó bandát« oda, ahová őszerinte tulajdonképp valók, azaz a lóistállóba, és zárják oda be őket éjszakára”. (73.) A parancsnak a csendőrök természetesen hamar és üvöltve engedelmeskednek. Ide fut ki az eset, ami Köves interpretációjában „kissé furcsa”. Nyilvánvalóan itt is szükségünk van valamilyen kulturális tudásra, hogy ezt az interpretációt abszurdnak minősítsük, ám amire itt nincsen szükségünk, az a lágerek és a gázkamrák létének többlettudása. Köves viselkedését, tehát hogy furcsának minősít egy ilyen esetet, nem magyarázhatjuk naivitásból, vagyis, hogy ő még nem tudja, mire megy ki a játék. Köves itt egy értelmezést ad, és interpretációs konvencióink alapján, úgy vélem, joggal állítható, hogy ez az értelmezés abszurd.

Hasonló jelenet (részben a 21. jegyzetben említett nyelvhasználati furcsaságot is példázza), amikor a vonatút során, a határon a magyar csendőrrel nem sikerül az „árut-vízre” csere, és a csendőr kifakad a deportáltakra: „– Bűdös

zsidók, még a legszentebb kérdésből is üzletet csináltak! – ezt az észrevételt tette. S fölháborodástól meg utálkozástól is csak úgy fulladozó hangon ezt a kívánságot intézte még hozzánk: ...” (95.) E szövegrészben egyértelműen konfrontálódik az az értelmezés, melyet erre a környezeti „ingerre” ad Köves és amit valószínűsíthetően az olvasó ad. Köves szóhasználata és megnyilvánulásai egészen különösek, nehezen lehetne naivitással magyarázni az „ezt az észrevételt tette” és az „ezt a kívánságot intézte hozzánk” megjegyzéseket: Köves beszédmódja és világlátása itt is metszően abszurd, csak úgy, mint az idézett hely folytatásában: „... – Akkor dögöljetek csak szomjan! [ezt a csendőr mondja] – Később különben ez meg is történt [ezt meg Köves].” (95.)

A „szomjan dögés” egyébként egy öregasszonnyal meg is történik,²⁶ aki hosszú ideig ad ki a Kövesék mögötti kocsiból „bizonyos hangot”, míg nem a harmadik nap délelőttjén „az öregasszony elhallgatott végre. Akkor meg azt mondták nálunk: meghalt, mivel nem kaphatott vizet. De hát tudtuk: beteg meg öreg is volt, s az esetet ilyenképp mindenki, *magam is érthetőnek találtam, végeredményében nézve.*” (96. kiem. K. D.) Hogy a társak vajon „érthetőnek találtak”-e, számomra erősen kétséges,²⁷ ám hogy az olvasói kompetencia felől egy öregasszony szomjhalála deportálás közben egy vonatban „nem érthető”, az egészen bizonyos. Itt tehát Köves ismét egy olyan értelmezéssel áll elő, mely szükségszerűen provokálja az olvasói kompetenciát.

Köves viszonyulása a tábori személyzethez, a kápókhhoz, és az SS-ekhez kiválóan mutatja, miként fordul át a narrátor értelmezéseinek és viselkedésének „furcsasága”, „naivitása”, „hazug volta” a *totális abszurdba*. Kövest ezen a téren is természetesen a kontinuitás keresése motiválja. A katonák a mű első felében általában véve úriembernek tűnnek: „Észrevettem [...] német katonák tartják mögöttük rajta mindenben a szemük: egy kicsit meg is könnyebültem a láttukra, mivel takarosán, ápoltan, ebben az egész zűrzavarban egyedül szilárdan és nyugalmat sugárzóan hatottak.” (102.) Az SS-ekkel kapcsolatban is megjegyzi: „Kijelenthetem, cseppet sem találtam őket veszedelmesnek.” (106.)

Nem csoda hát, ha leveese szándékos kilöttyintése után (nem ízlik neki ugyanis, ami ekkor, a láger-élet kezdetekor még számít) rögtön az örök jutnak eszébe: „De zavarba jöttem, mivel távolabbról az előljárónk tekintetét vettem észre, s aggódtam, nem bántódhatott-e meg tán” (134.). Eddig az abszurd első típusával találkozunk. Láthatjuk Kövest itt még túl naivnak, vagy ha „csak” naivnak, emberinek, vagy gondolhatjuk azt is, Kertész könyve hazugság.

Ám találkozunk azokkal a szöveghelyekkel is, ahol Köves végképp kulturális technikáknak ellentmondva értelmez és ahol ennek megítéléséhez nem szükséges a „nagy utazás” végéről való befogadói többlettudásunk. Kap egy pofont, az első pofont, egy lageraltstettertől, amit igen zokon vesz. „...iparkodtam meglehetősen jelét is adni ennek a haragnak. Meg is láthatta, úgy hiszem, mert észrevettem, hogy – bár eközben még mindegyre ordított

–, nagy, sötét, mintegy olajban úszó tekintete ezalatt lassanként mind lágyabb, végül már-már *mentegetőző kifejezést öltött szinte...*” (165–166. Kiem. K. D.) Köves tehát úgy értelmezi, a pofon után bocsánatot kérnek tőle. Ez az attribúció számomra abszurd.

Később a zsákpakolásnál egy zsákot elejt, az őt nyomban csépelni kezdő SS pedig figyelmes tulajdonságaival szinte apává nemesül: „Ettől a perctől aztán minden fordulónál ő maga rakta nyakamra az újabb zsákot, *csak velem törődött*, egyedül én voltam a gondja, kizárólag engem követett a tekintetével a kocsiig és vissza, s vett előre akkor is, ha pedig a sor s igazság szerint még előbb mások következtek volna. *Végül már-már szinte összejátszottunk, kiismertük egymást, már-már szinte valami elégedettséget, biztatást, hogy ne mondjam, büszkeségfélélt láttam az arcán*, s bizonyos szemszögből, el kellett ismernem, végre is joggal.” (213. Kiem. K. D.) Katonák tekintetében véleményem szerint itt vált át a mű a teljes abszurditásba: a pusztá kínzás „neveléssé” minősül át, a megkülönböztetett figyelem pedig a tanuló előmenetelét volna hivatott szolgálni. A kontinuitás tételezése így lesz teljessé, egyszersmind így torkollik azonban abszurdba is.

4. Az abszurd apoteózisa

Végigkövettük az útján Köves Györgyöt, láttuk az „ingereket”, amelyekkel találkozott és láttuk azokat a mindenképp problémás válaszokat is, amelyeket ezekre adott. Az előző részben elkezdtem számba venni azokat a szöveghelyeket, ahol véleményem szerint már nem lehetséges, hogy Kövest pusztán naivnak, Kertész pedig következőképp őszintének és hajszálpontosnak vagy éppen hazugnak (butának, tudatlannak stb.) lássuk.

Auschwitz-regényről lévén szó, a „legfontosabb inger” azonban egyelőre még hátra van.²⁸ Különösképp, hogy Köves furcsaságai, mint láttuk, sok esetben talán plauzibilisen volnának azzal magyarázhatók, hogy „még” nem tudja. Mint rámutattam, ettől a *helyzetek* még groteszken mutatnak, ám kétségtelen, az abszurd két fent említett típusa szempontjából is fontos, mi történik, amikor Köves számára a gázkamrák ténye „kiderül”. Hisz a kérdés, mint már említettem, nem kisebb, mint hogy „pusztán” a helyzet abszurd, vagy maga Köves *esszenciálisan* abszurd alak.²⁹

Köves reakciója a gázkamrák létre a következő: „...mindez végül némiképp bizonyos tréfák, valahogy affajta diákcsíny érzését [keltette] bennem.” (140.) Majd konkrétan kifejti, mire gondol: „Végtére csak itt is összeültek, mondhatnám: összedugták a fejüket [...]. Egyikük aztán kigondolja a gázt: egy másik mindjárt a fürdőt [...]. Némelyik ötletet esetleg huzamosabban is vitathattak, míg másoknak viszont mindjárt megörültek s felugorva [...] egymás tenyerébe csaptak – mindez igen jól elgondolható volt, legalábbis az én számomra.” (141.) Strukturálisan itt is élményasszimilációról van szó, ám

ennek állításával igen keveset mondunk: Köves felismerésének *abszurd* jellege ezen a ponton nem lehet kérdéses, nem hiszem, hogy létezne olyan olvasói elvárásrendszer, mely ne abszurdként kezelné e megnyilvánulást. Naivitásról és tudatlanságról itt már nem lehet szó, a lelki realista magyarázat *legkésőbb* ezen a helyen végleg megbukik. Az „abszurd apoteózis” e helytől leplezetlenül folytatódik. Köves nagyjából ugyanolyan értelemkereső, elfogadó, mint korábban. Naivságról már semmiképpen, ötlet szintjén sem lehet beszélni, miközben Köves reakciói nem változnak.

Valami persze mégis változik (túl azon, de persze azzal összefüggésben, hogy most már Köves is *tudja*, hogy mi célból és hol van), s erre kiválóan tapint rá Vári György, amikor a „természetesen” szó a műben előforduló két értelmét elemzi.³⁰ Az első és sokak által észrevett értelem az élményasszimiláció, ahogy Köves számára minden mégoly új élmény is „természetes”, „végeredményében érthető”, tehát a láger előtti világhoz illeszkedő lehet. Ennek az értelmezésben gyakorta abszurdba forduló hozzáállásnak a csúcspontja a diákcsíny metaforája. A „természetesen” szó használata azonban megváltozik, nagyjából a gázkamra- és krematóriumtapasztalatok után. „Körülöttem sokan suttogták, mormolták, ismételtették: – A krematóriumok!... – de már csak egyfajta, mondhatnám mintegy a *természeti jelenségnek* kijáró bámulattal inkább.” (147. Kiem. K. D.) Amint az eső, a hegyek és a gombák, úgy a krematóriumok is „természetesek”. Fontos látni, hogy bár az elemzések nagy része kulturális narratívák használatában és elutasításában véli felfedezni a *Sorstalanság* központi mechanizmusát,³¹ s így valamiképpen továbbviszik a korábbi recepció „fejlődésregény” olvasatát, a „diákcsíny” és a „természeti jelenség” metaforában a *Sorstalanság* az Auschwitz előtti világgal teljességgel kontinuusként minősíti a gázkamrák létét.³²

Nem csoda, ha Köves számára a gázkamrák léte így korántsem megrázó erejű és nem vezet semmifajta „nagy felismeréshez”. Folytatódik hát Köves mindent értő, mindent elfogadó viselkedése, ami olvasói szempontból immár végletesen a kulturális kompetenciát provokáló. *Hisz Köves annyit tud, mint mi és mégis „naiv”*. Ez a provokáció megjelenik magában a regényben is, amikor hazajövele után, Köves „természetes-konceptiójára”, azaz abszurd világképére az újságíró méltatlankodva feleli „...de [...] nohát, de maga a koncentrációs tábor nem természetes! – bukkant végre a megfelelő szóra mintegy, s nem is feleltem néki semmit, mert kezdtem lassan belátni: ez s más dolgokról sosem vitázhatunk, úgy látszik, idegenekkel, tudatlanokkal, bizonyos értelemben véve gyerekekkel, hogy így mondjam.” (314–315.)

Köves továbbra is nyugodt, rezzenéstelen; mindent ért és lát. Az a kép pedig, amelyben a koncentrációs tábor és a világ összekapcsolódik, amelyben a kontinuitás és (!) Köves viselkedésének folytatólagossága értelmet nyer, a buchenwaldi ég alatt ér el minket.³³ Köves „természetesen” fekszik ekkorra már félholtan a földön. Most hozták Zeitzből és szeme előtt az ég van. „Hi-

deget, fájdalmat nem éreztem, s azt is inkább csak értelmem, semmint bőröm közvetítette, hogy arcomat valami szűrős, hó s eső közti csapadék permetezi. El-eltűnődtem egy s más, el-elnéztem, ami már így, minden fölös mozdulat, fáradság nélkül a szemembe ötlött: például arcom fölött az alacsony, szürke és átlátszatlan eget, pontosabban az ólmos, lomha járású, téli felhőzetet, amely szemem elől eltakarta” (236.) – halljuk. Az ég „átlátszatlan”, a transzcendencia éppen hiányában érhető tetten, s ha Kertész itt zárna, úgy Auschwitz Isten halálából és a gonosz mint a jó hiánya ágostoni téziséből állna. Csakhogy: „Mindamellett hellyel-közzel meg-meghasadozott, itt-ott váratlan rés, fényesebb lyuk is keletkezett egy-egy futó pillanatra benne, s ez olyan volt, mint *valami mélység hirtelen sejtelme, amelyből ilyenkor mintha egy sugár vetülne odafönről már...*” (236. Kiem. K. D.) – folytatja a narrátor, és ez az olvasó számára jó eséllyel a transzcendencia képét és jelenvalóságát idézi meg. A „valami mélység” és az „odafönről” Kövesre vetülő „tekintet” mind a végtelenség és az Örökkévaló képét invokálják. Isten tehát talán mégsem halt meg. Talán mégis létezik, és nem pedig hiányzik. Ám ha továbbolvasunk: „...amelyből ilyenkor mintha egy sugár vetülne odafönről rám, egy gyors fürkész tekintet, egy meghatározhatatlan színű, de mindenestre kétségkívül világos szem – némiképp egy kissé az orvoséhoz hasonló, aki elébe egykor, még Auschwitzban kerültem.” (236.) A transzcendencia, a „tekintet” birtokosa tehát az auschwitzi orvos. Ő tekint le „Istenként” Kövesre. Élet és halál ura, egy abszurd világ abszurd istene. Ahol a krematóriumokról kiderül, hogy ezek a valódi „természetességek”, ott doktor Mengele tekint le az égből.

A lágeruniverzum ezért nem lesz diszkontinuus a preauschwitzi világgal.³⁴ Nem egy „kisiklás”, nem egy olyan valami, ami a világ lényegével ellentétes volna. Isten nem hiányzik a történetből, ami hiányában vagy esetleg tehetetlenségében jöhetett létre, hanem fönről néz, Mengele tekintetével. Nem kisiklás, hanem a teremtés esszenciája. *Ezért* és ide ér haza Köves, az abszurd „auschwitzember” figura, és ide érez a „felszabadulás” után honvágyat. (332.)

5. *Ceterum censeo...*

Amint azt a dolgozat elején említettem, annak a belátása, hogy Köves abszurd karakter, azért fontos, hogy a lélektani magyarázóelvet a legvégsőig redukálhassam.³⁵ Köves bizonyos tulajdonságai, a szenvtelenség, az érzelmi szegénység, a „naivitás” magyarázhatók volnának egy „15 éves kamaszfiú” tulajdonságiként. Igyekeztem azonban rámutatni: a *Sorstalanság* ellenáll egy ilyen értelmezésnek. A fentieket figyelembe véve ugyanis kijelenthető: Köves egy „Auschwitz-identitás”. Holokauszt-lény – már Auschwitz előtt. Ahogy Lányi Dániel jellemzi igen találóan Köves „preauschwitzi” szóhasználatát:

„Az emberből csak a testet, annak mozgását és működését látja. Mintha csak a jelenséget venné észre, annak okait nem. ... *Hús-látás, test-látás, auschwitz-i látás ez.*”³⁶ Hasonlóképp, az érzelmi szegénység, és a családi narratívákkal szembeni korai bizonytalanság, amit másutt bemutattam,³⁷ vagy ami Vári György monográfiájának regényelemzési részében is szerepel, ebből a perspektívából nézve valamiként mind „Auschwitz-tulajdonságok”.

Azok a narratívák, melyekkel Kövest a regény szereplői szembesítik, mind a metafora totalizáló logikájára épülnek: Kövest uralni, Kövest meghatározni, Köves életét és identitását akarják szervezni, a nyelvi-ideologikus térben megelőzve mintegy a „valódi” totalitarianizmust, az ember eltárgyasításának utolsó fázisát. Kövest ezen a nyelvi szinten is uralni akarja az Auschwitz előtti világ, és ő egészen a regény utolsó részéig aktívan nem is ellenkezik.³⁸ „Ők ketten ugyanis sokáig tusakodtak egymással a birtoklásom ügyében, míg végül a bíróság ítélete apámnak kedvezett: most aztán, s ezt érthetőnek is találtam, nem akarhatta elveszíteni a rám való jogát...” (33.) – halljuk Kövest elvált szüleiről beszélni. Ő ebben a kultúrában, az Auschwitz előtti kultúrában is egy tárgy, melynek önálló akaratot feltételezni elég lehetetlen dolog. Melyet valakik birtokolnak. Köves ezt később, anyjával való vitájában is kifejezi: „Próbáltam vele megértetni, tévesen látja, hisz elvégre nem én ragaszkodom hozzá, mint ő is tudja, apám döntött rólam így. [...] azt se tekinthetem egész komolynak, amit az én akaratom fontosságáról mondott [ti. az anyja], meg arról, hogy a magam dolgában kellene döntenem.” (40.)

Köves tehát már a regény előtt sem több, mint egy tárgy, egy objektum, amelyről a társadalom bizonyos szereplői döntenek. Nem véletlen, hogy gyakran elemzett „antiesszencialista antinarratívája” a koldus és királyfiról is a következő megjegyzést tartalmazza: „Különben is, az ember nem egész önmaga határozhat erről a bizonyos különbségről: elvégre is, épp erre jó a sárga csillag, úgy tudom.”³⁹ (46.)

Ez a kvázi-tárgylét válik aztán egészen explicitté Buchenwaldban/Auschwitzban, azon a helyen, ami igazán „természet-es” lesz Kövesnek: melyről az iskolában mindvégig tanulnia kellett volna, ahol „aranynapokat” töltött el és *ahova végül honvágyat érez.*⁴⁰ Az a Köves, nem melleleg, aki ekkor, a mű végén már egészen más hangon, az önreflexió minden tudatosságával hozza meg egy, túlnyomórészt az abszurd eszközével élő regény egészen buberi állítását: „...ha viszont szabadság van, [...] akkor mi magunk vagyunk a sors.”⁴¹ (330.)

Köves is elmondhatná tehát a *Kaddis a meg nem született gyermekért*⁴² narrátorával, hogy „Auschwitz [...] később csupán azon erények túlhajtásának tűnt nekem, melyekre már kora gyerekkorom óta neveltek. [...] igen, az apa és az Auschwitz szavak bennem egyforma visszhangot vernek, mondtam a feleségemnek. És ha igaz az az állítás, hogy Isten felmagasztalt apa, akkor Isten nekem Auschwitz képében nyilatkozott meg...” (155.) És ahogy a *Kad-*

dis... elbeszélője számára a Diri útjának megfelelő végpontja is az auschwitzi gázkamra, minthogy ő voltaképp ennek a *kultúrának* a képviselője, úgy vesznek fel rendre joviális, tanárias alakot azok az emberek is, akikkel Köves útja során találkozik. Apja dönt róla, Lajos bácsi vagy a rabbi megmondják neki, mi és hogy legyen, majd a buszról a fiúkat leszállító rendőrt, mint Köves mondja „fesztelenül körülvettük, éppúgy, akár valami kiránduláson egy tanítót...” (56.). Nem csoda, hogy a regény egyik legabszurdabb, már idézett pontján a Kövest összeverő katona szinte tanárrá válik: „...csak velem törődött, egyedül én voltam a gondja, kizárólag engem követett a tekintetével a kocsig és vissza, s vett előre akkor is, ha pedig a sor s igazság szerint még előbb mások következtek volna. Végül már-már szinte összejátszottunk, kiismertük egymást, már-már szinte valami elégedettséget, biztatást, hogy ne mondjam, büszkeségfélét láttam az arcán, s bizonyos szemszögből, el kellett ismernem, végre is joggal.” (213.)

Köves, az „auschwitember” számára nem meglepő a gázkamrák léte, minthogy a gázkamrák világa a preauschwitzi világgal kontinuus. Nem új az élmény, hogy uralni akarják, nem új az sem, hogy megmondják neki, kicsoda-micsoda. Pusztán a narratívák cafrangjait kell eltépni, hogy Köves a táborban otthonra találjon. Amikor Buchenwaldban fekszik több testtel egy helyre hánnya, még mielőtt az ég a szeme elé kerülne, a következőket mondja: „Márpedig magam részéről, nem kételkedhettem, éltem, ha pislákolva, mintegy tövig lecsavartan is, de égett még bennem valami, az élet lángja, ahogyan mondani szokták – vagyis hát itt volt a testem, pontosan tudtam róla mindent, pusztán én magam nem voltam már valahogy benne. [...] állíthatom, rég éreztem már ily könnyen, békésen, elandalodva szinte, kereken kijelenthetem: *ennyire kellemesen magam.* [...] az enyémhez szoruló testek nem zavartak többé, még valahogy inkább örvendtem is annak, hogy itt, hogy velem vannak, hogy oly rokoniak és annyira hasonlóak az enyémhez, s most először fogott el irántuk valami szokatlan, rendellenes, valami félszeg, mondhatnám ügyetlen érzés – meglehet, a szeretet tán, azt hiszem, S ugyanezt tapasztaltam az ő részükről is. Reménnyel, mint eleinte, igaz, többé már nemigen biztattak. Meglehet, ez is tehette – az egyéb nehézségeken kívül, természetesen – annyira csöndessé, másrészt azonban oly *családivá is egyúttal az általános nyögdécselésen, a fogak közti sziszegésen, halk panaszaik kívül olykor hallható egyéb megnyilvánulásokat: a vigasz, a nyugtatás egy-egy szavát.*” (235. Kiem. K. D.)

Köves végre kellemesen érzi magát. Mi több, valami családiasságot is érez társai irányába.⁴³ Köves hazaért az ég alatt. Doktor Mengele tekintete alatt.

6. Hol itt a szociálpszí?

Ezen a ponton visszatérek a dolgozat elejéhez. Miért oly fontos nekem, hogy mániákusan Köves létének abszurditását hangsúlyozzam? Miért lehet ez lényeges egy szociálpszichológus számára?

Abszurd és a holokauszt-reprezentáció viszonya és lehetőségessége, továbbá mindezek etikai vonzatai filozófiai és esztétikai viták témája lehet.⁴⁴ Nem vitatván az ilyen polémikák fontosságát, úgy vélem, szociálpszichológiailag irrelevánsak. Olyan kérdések, mint amilyeneket az esztétika és a történelem-filozófia vet vagy vethet fel Auschwitz és a reprezentáció viszonylatában, egészen másképpen hangzanak a konkrét befogadókat, konkrét és nem absztrakt interpretációs közösségeket feltételező szociálpszichológia számára.

Ha ugyanis feltételezésem nem csal, a Varga Domokos György-féle olvasat, azaz a referenciális interpretáció a „hajszálpontos” Kertészről⁴⁵ bevett laikus értelmezési stratégia. E felvetés komolyságát pedig nem lehet azzal félretolni, hogy egy ilyesfajta „egyesben” olvasó laikus értelmezés nem állja meg a helyét, s hogy könnyedén és plauzibilisen lehet érvelni ellene.⁴⁶ Ami az érvelés plauzibilitását illeti egy referenciális olvasat ellen, nos ezt én is hasonlóképp gondolom. A helyzet ez esetben azonban még súlyosabb! Az érvelés ugyanis ebben a formában csak az „egyediségében elvont” mintaolvasóval szemben létezhet. Az empirikus olvasó azonban egy létező valami, akinek az olvasása/olvasata nem lehetőség, ami ellen érvelni tudunk, hanem *tény*, amivel valamit kezdenünk kell. Mindez esetünkben ugyanis azt jelenti, hogy Varga Domokos György és a magyar laikus közönség *de facto* egyesben, realista regényként olvas egy, a professzionális közösség szerint nagyjából konszenzuálisan ironikusnak vagy épp abszurdnak tekintett művet.

„A »tárgy« tehát maga is szöveggé válik, amely nem lehet referencializálható”⁴⁷ – írja tanulmányában Molnár Gábor Tamás a *Sorstalanság*ról, majd innen kiindulva odáig jut el, hogy egy ilyen jelenséggel szemben nem lehetnek erkölcsi értékszempontjaink. Számomra egy ilyen kijelentésnek nem sok vejeje van. Mi más volna számunkra Auschwitz, mint szöveg? (Mi más volna nekünk *bármí*, mint szöveg??) Ha valaki ott volt, annak talán lehetnek szöveg előtti, priméren érzéki tapasztalatai. Nekünk csak „afféle szövegek” jutottak. Az Auschwitz-képünket, a társadalom Auschwitz-képét ezek formálják, függetlenül attól, hogy történetírás, dokumentumfilm vagy regény az illető textus. Így a *Sorstalanság*, mint szöveg, sem teheti meg, hogy ehhez a szociális reprezentációhoz, amit Auschwitznak hívunk, ne tegyen hozzá valamit. Amíg pedig valamely szöveg ily módon a társadalmi térben létezik, tehát amíg egy regényt emberek olvasnak, addig lehetnek, sőt muszáj hogy legyenek erkölcsi értékszempontjaink. Ám, mindebből következik, nemcsak a szöveg, hanem a szövegértést, és -jelentést motiváló (szakmai) értelmezői közösségek felé is!

Minthogy a *Sorstalanság* alighanem bestsellerré és kötelező olvasmánnyá válik, ezek a szempontok itt fokozottan jogosultnak tűnnek. Hisz a *Sorstalanság* nyilvánvalóan egy olyan alapszöveg lesz, mely a common sense Auschwitz-képhez hozzá fog járulni, s melynek Varga Domokos Györgyhöz hasonló referenciális és lelki realista „félreolvasása” nyilvánvalóan torzult Auschwitz-képhez vezet.

„Feltételezhetjük, hogy az irodalmi mű jelentése az olvasó számára a megértés folyamatában a szöveginformáció és az olvasói kognitív reprezentációk interakciójának eredménye”⁴⁸ – írja László János szociálpszichológus egy olyan munkájában, ahol az empirikus irodalompszichológiai kutatások jogosultsága és szükségessége mellett érvel. A szociális reprezentációk felől indulva világos, hogy az egyéni olvasatok sem pusztán idioszinkráziák, még ha tudatosságuk nyilván nem vetélkedhet is a professzionális értelmezésekkel.

A *Sorstalanság*, csakúgy, mint bármilyen más kulturális jelenség „abszurdként” vagy „ironikusként” való olvasásában így kiemelkedő lesz a szerepe a leginkább konkrét szociális reprezentációi által jellemezhető olvasói kulturális kompetenciának. Az így felfogott interpretatív stratégiák határozhatnak meg egy konkrét értelmezői közösséget, melynek reprezentációi és értelmezői stratégiái preformálják a műmegértést, ami aztán nyilvánvalóan visszahat a reprezentációkra. A *Sorstalanság* eszerint akkor lesz abszurd, ha egy olvasó egyfelől rendelkezik egy olyan nehezen meghatározható készséggel, hogy „abszurdot olvasson”, továbbá a regény elemzett jelenségeiről a regény és Köves horizontjától radikálisan eltérő elképzelésekkel rendelkezik.

Azaz „...hogy akár a leglehetőlenebb világ is hatással legyen ránk, felzaklasson, megrémísszen, megindítson bennünket, a tényleges világról való ismereteinkre kell támaszkodnunk. Más szóval a valóságos világot kell háttérnek tekintenünk”⁴⁹ – ahogy Eco mondja. Fontos és úgy hiszem neuralgikus ponthoz érkeztünk itt el. Amint egy készülődő vizsgálat prezentálásából⁵⁰ a közelmúltban megtudtuk, a magyar lakosság 6%-a van tisztában azzal, mennyi a Magyarországról elhurcolt zsidó áldozatok száma, továbbá a lakosság több mint felének elképzelése sincs, még csak tippelni sem tippel, a maradék pedig jórészt alábecsüli. Hasonló a kép az európai áldozatok terén is. Jobb nem belegondolni (ha a kész kutatást olvassuk, muszáj lesz majd...), milyen kép élhet a lakosság fejében Auschwitzról – azokban a fejekben, akik nemsokára „az első magyar irodalmi Nobel-díjas” regényével elengedhetetlenül találkozni fognak.

Gyanúm szerint a laikus olvasók egyébként is hajlanak a referenciális olvasatra,⁵¹ a holokausztnál pedig ez különösen így lehet, igaznak tételezván, hogy olvasóink esetében hiányoznak azok a „tényleges világról való ismeretek”, melyek alapján az értelmezés a referencialista és realista interpretációtól eltérhetne. Különösen, hogy a *Sorstalanság* nem teszi oly explicitté önmaga fikcionalitását,⁵² mint például Roberto Benigni *Az élet szépje* vagy az *Életvoanat*.

7. *Hova tovább?...*

A referenciális olvasatok illegitimitása tehát elméletileg lényeges állítás, ám a szociálpszichológus számára ez nem lehet több kiindulópontnál. Egyfelől ha a jelentés dialogikus voltáról⁵³ szóló kijelentéseket komolyan vesszük, úgy vélem, szükségszerűen foglalkoznunk kell konkrét olvasók olvasási stratégiáival, lévén ez a „jelentés”, mennyiségileg feltétlenül az ő olvasásaik során születik meg. Másrészt pedig, az esztétikai kvalitásoktól teljesen függetlenül természetesen, egy mű adott esetben (és a *Sorstalanságnál* a témának és a nemzetközi elismerésnek köszönhetően ez szerintem be is következett/következik) társadalomlélektani „problémákhoz” vezethet.

Megkockáztatom a kijelentést, hogy *a magyar társadalom jelen pillanatban „nem alkalmas” a Sorstalanság olvasására*, s számomra Varga Domokos György laikus olvasata ezt példázza. Olvasási stratégiák és szociális reprezentációk viszonya mindeddig jórészt felderítetlen, noha feltételezhetően a kettő nem teljességgel fedi egymást. Összességében azonban számomra e helyütt elég anynyi, hogy e kettő, azaz az abszurd-ironikus „olvasásban” való nehézsége és a torz Auschwitz-reprezentációk olyan kiindulási alapot képezhetnek a befogadókban, hogy a *Sorstalanságot* történelmi vagy/és lelki értelemben referenciálisan olvassák. Realista regényként tehát. Elkerülöm a kérdést, hogy jelent-e ez bármit is a mű kvalitásaira nézve. (Felteszem: nem, legalábbis addig bizonyosan nem, amíg egy mű jelentősége konszenzuálisan a profi értelmezői közösségekkel és a „mintaolvasókkal” való dialógusban alakul.) A fent jelzett társadalomlélektani probléma azonban továbbra is fennáll. A *Sorstalanság* realista regényként való olvasása, úgy gondolom, inautentikus Auschwitz-képhez vezet, vagy megerősítheti azt – Varga Domokos Györgynél erre látunk példát: ahogy vitapartnere is megjegyzi, ez az olvasási mód könnyen relativizálhatja Auschwitzot. Lényegesebb azonban itt, hogy mindez nem elsősorban egy ideológiai olvasatban kell feltétlenül gyökerezzen: a *Sorstalanság* referenciális-realista olvasása *valóban* egy torz reprezentációhoz járul hozzá, az általában vett lelki realista olvasat azonban nyilvánvalóan nem a szélsőjobb sajátja. Hangsúlyoznom kell újból, a fentiekre nem ellenérv az, hogy a *Sorstalanságnak* nem legitim a referenciális interpretációja. Ez ugyanis (szociálpszichológiai szempontból mindenképp!) másodlagos felvetés, ha igaz az, hogy gimnazistáktól nagymamáig mindenki „egyenest” fogja olvasni.

Annyiból persze feltétlenül lényeges a szakmai diskurzus megállapítása, hogy meghatározza a *Sorstalanság* értékét. Mint kiderült, úgy gondolom, ugyanennek a szakmai közegnek talán esztétikai, ám feltétlenül társadalmi szempontok miatt az átlagosnál jóval komolyabb felelőssége van abban, hogy értelmezéseit a közönség elé tárja.⁵⁴

Fikció és valóság viszonya így a szociálpszichológia szemszögéből új megvilágítást kap. Umberto Eco, aki irodalmi részről e tanulmányban mindvé-

gig fogta a kezem, a következőt írja: „...a fiktív világok a valóságos világ parazitái.”⁵⁵ Ez az állítás egyfelől igaz, másrészt azonban csak részben az. Eco kicsit később újból előveszi a „parazitakoncepciót”: „A fikció világai csakugyan a létező világ parazitái, ám tulajdonképpen olyan »kis világok«, amelyek kiiktatják a tényleges világról szerzett ismereteink java részét, s lehetővé teszik, hogy egy behatárolt, önmagába zárt világra koncentráljunk, amely igen hasonló a miénkhez, de ontológiailag szegényebb.”⁵⁶ Úgy fest, hogy e ponton a „nyitott mű” mégis „bezárul”. Hiába foglalkozik Eco mindvégig az irodalom és a „valóság” kapcsolatával, fent mégis elhatárolja a kettőt. S talán azért kell végül e felismerésre jutnia, mert a „parazitakoncepció” az első verzióban félbemaradt. Ahogy ugyanis fikció a valós világ parazitája, ugyanúgy parazitája a valóság a fikciónak, vagy ahogy Jerome Bruner pszichológus mondja: „A narratívum utánozza az életet, az élet utánozza a narratívumot.”⁵⁷

Talán a műalkotás esztétikai autonómiájának védelmében Eco minden nyitottsága ellenére is időnként figyelmen kívül hagyja, hogy az irodalmi szöveg is *elsősorban* szöveg, csakúgy, mint minden más szöveg (emlékezéseink, társalgásaink, érzelmeink, félelmeink, cselekvéseink stb.), ami világunkban történik velünk, így az irodalmi textus is e „szöveg-világ” integratív része, mindenfajta és elvitathatatlan disztinktív jegye csak ezután következik. Ilyen értelemben vett „szövegiség” felől nézve pedig, amennyiben Kertész regényének jelentése-jelentősége érdekel minket, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a regényt, mint *szociális tény*t, valamint a *Sorstalanság* és a laikus recepció viszonyát. Mint ahogy a *socius*ra való figyelmeztetésünk sem tekinthetünk el az azt meghatározó szövegektől – így a *Sorstalanságtól* – sem.

1 VÁRI György, *A Kertész-életmű recepció-története*, BUKSZ, 2003, 2, 30–53.

2 Uo., 30.

3 Igyekezem már itt leszögezni, hogy a szociálpszichológiai értelemben vett „olvasat” más kategória, mint amit általában (azaz az irodalomtudományban) a szón értünk. Egy laikus olvasattal szemben nem áll fenn a koherencia igénye, lehet igen rövid, akár mindössze pármondatos is. Mindazok a jelek a laikus olvasatot alkotják, melyek arra utalnak, hogyan egy befogadó egy művet megértett.

4 VARGA Domokos György, *A feladvány*, ÉS, 2003, 2.

5 PETŐCZ György, *A talány*, ÉS, 2003, 2.

6 VÖRÖS Kati, *A meg nem született párbeszéd*, ÉS, 2003, 13.

7 PETŐCZ, i. m.

8 VÖRÖS, i. m.

9 Vö. Umberto ECO, *The Role of the Reader*, Bloomington, Indiana University Press, 1979.

10 Vö. Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, Bp., Osiris, 2001.

11 Irodalomelmélesezkről írja László János, hogy „...az irodalmi mű megértését olyan szubjektív folyamatnak tekintik, amely idiografikusan, egyedileg megközelíthetetlenül játszódik le.” LÁSZLÓ János, *Az irodalmi elbeszélés megértésének kognitív-szociális megközelítése = Űő, Szerep, forgatókönyv, narratívum*, Bp., Scientia Humana, 1998, 97–108. Az idézet: 98. Számomra érdekes és tanulságos, hogy az egyébiránt roppant nyitott Umberto Eco is nagyjából a László által konstruált

„irodalomelmélész” pozíció érveit hangoztatja: „Egy történet mintaolvasója nem azonos az empirikus olvasóval. Az empirikus olvasók, azok önök, én, bárki, aki egy szöveget olvas. Az empirikus olvasók sokféleképpen olvashatnak, nincs törvény, ami megszabná nekik, hogyan olvassanak, így hát a szövegeket gyakran mintegy tárolóként használják saját érzelmeik számára, amelyek eredhetnek a szövegen kívülről, vagy pedig a szöveg váltja ki őket véletlenszerűen.” Umberto ECO, *Hat sęta a fikció erdejében*, Bp., Európa, 2002, 16. Az érv igaz, de nem jogos. Nem világos, milyen alapon tagadja meg az empirikus olvasóktól Eco azt a másodszeri tudatosságot, amit a mintaolvasó számára fenntart. A „nincs törvény, ami megszabná nekik” hogyan olvassanak valószínűtlen, tekintve intézményes vagy épp kevésbé intézményes szocializációnkat és azt a milliányi közös dolgot, ami a világban ér minket.

12 Ez a kijelentés természetesen részemről empirikus igazolásra vár.

13 A „hajszálpontos-olvasat” párjának tekintem a „hazugság-olvasatot” is! A kiindulópont ugyanis itt is ugyanaz, mint a „hajszálpontosnál”: a történelmi és lélektani realizmus. Amíg előbbi a mű értékét épp a holokauszttal valaha volt valóságának legkiválóbb leképezésében látja, addig utóbbi (az események eltérőnek feltételezett/megélt reprezentációjából kiindulva, és az annak való megfelelés igényével) éppen a regény-valóság diszkrepanciákat felfedezve a referenciális hűség hiányának alapján elutasítja a művet. (Varga a „hajszálpontos-olvasat” reprezentánsa, a „hazugság-olvasatról” publikációval még nem találkoztam, de személyes közlésekben megannyiszor felmerült.)

14 A vita természetesen virtuális volt. A két írás között sok idő telt el, és Heller nem is reflektált expliciten Spiróra.

15 HELLER Ágnes, *Holokauszttal mint kultúra* = *Uő, Auschwitz és Gulág*, Bp., Múlt és Jövő, 2002, 7–20. Az idézet: 9.

16 Uo. 8., 9.

17 Itt válik érdekessé a 3. lábjegyzetben említett laikus olvasat mibenlétét érintő kérdés. Heller a cikkében érintőlegesen foglalkozik a regénnyel, ám ahhoz elég markáns kife-

jezéseket tesz, hogy egyfajta olvasatot azonosítsunk bennük. Heller azóta egyébként újra publikált a témában. (*A Sorstalanságról – hűsz év után*, Múlt és Jövő, 2002, 4, 4–13.) Új írása, mely részleteiben foglalkozik a regénnyel, mintegy megszüntetve őri meg korábbi álláspontját. Ez az írás mindazonáltal jóval összetettebb, mint a korai cikk és jelentősen kapcsolódik a Spiró által felvetett ironia kérdéséhez is.

18 SPIRÓ György, *Non habent sua fata. A Sorstalanság* – újraolvasva, *ÉS*, 1998, 30, 5.

19 Vő. Eco számomra tarthatatlan állításával: „Tekinthejtük úgy, hogy az ilyen olvasó [ti. aki téves információkat visz be a tényleges világról a fiktív világba], nem viselkedik mintaolvasóként, ennek következményei azonban megmaradnak empirikus magánügynek.” ECO, *Hat sęta...*, 133.

20 Az oldalszámok a következő kiadásra vonatkoznak: KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság*, Bp., Magvető, 1998.

21 Utóbbi szöveghelyekről e dolgozatban nem beszélek. Róluk lásd: LÁNYI Dániel, *A Sorstalanság kísérlete*, Holmi, 1995, 5, 665–674. Ide kapcsolódik, hogy az a beszédmód is egészen különös, ahogy Köves az élményeit szavakba önti. Lajos bácsi például „Isten segítségét kérte abban a tárgyban...” (31.), a szülők „viaskodtak birtoklásom ügyében” (33.), Gyuri és Annamari pedig azon igyekeznek, „miképpen tehetjük maradandóbb emlékeztetővé az élményt, annak révén, hogy nyelvünket is hozzájuttatjuk ilyenkor bizonyos szerephez” (42–43.). Köves egy egészen fura, zaklatott, meg-megakadó és körülményes nyelvi világot használ. Szaggatottan és zavartan keresi a szavakat, mondanója nemritkán éppen azokon a módosítószavakon („természetesen”) bukik meg, melyek az élményasszimilációt, a megtalált kontinuitást jelzik. Egy nem-beszélt nyelven fogalmazza meg élményeit, amint arra a későbbiekben is lesz példa. Ahogy Lányi Dániel is mondja „...bár a regényben megszólaló hang látszólag egy serdülő fiú hangja – így egyetlen tizenöt éves gyermek sem beszél.” (LÁNYI, *A Sorstalanság...*, 669.) A tartalmi szempontok előtt is megállapítható tehát, hogy már maga az a nyelv is, az a forma,

ahogyan Köves kifejezi magát, egészen különösen hat.

22 Lásd például a sárga csillaggal kapcsolatos részeket (7., 13–14.), vagy a pék reakcióját racionalizáló ideológiát (16.), vagy az apja távozása miatt mutatott szenvtelenséget stb.

23 VÁRI György, *Kertész Imre*, Bp., Kijárat, 2003.

24 „A fiú nem tudja, nem érti, mi zajlik körülötte, s a regényíró [...] nem siet segítségére. Ebből adódik a végigvitt, későbbi horizontról inadekvátnak érzett szóhasználat, mely azonban önmagában semmiképpen sem az, mert nem lép ki a maga alkotta rendszerből. [...] a németországi utazás mint *világot látás* lehetősége; a táborba érkezés *öröme*; a *bizalom*, melyet a fiú a tábori orvos iránt érez; zsidók *idegesítő* látványa, a katonák *megnyugtató* küllemével szemben; a gépezet *derűs* és olajozott működése; a fülének *kellemesen* csengő katonai vezényszavak; a láger egészének *takarosság* és *szépsége*; a tábori élet kezdete mint az új élet kapuja; útitársainak elégetése egyfajta *diákcsíny* keretében stb.” 100. Kiem. Prokszánál: PROKSZA Ágnes, *Döntés és ítélet* = SCHEIBNER Tamás és SZÜCS Zoltán Gábor (szerk.), *Az értelmezés szükségessége*, Bp., L'Harmattan, 2002, 77–102. Az idézet: 100. Proksza is gyakran beszél abszurdról e tanulmányában, és úgy látom, hogy nagyjából hasonló kérdések is foglalkoztatják, mint engem ebben a dolgozatban. Ugyanakkor a felsorolásból is látszik, hogy számára egybe mosódnak azok a szöveghelyek, amelyeket én éppen szétválogatni szeretnék. Mint dolgozatom harmadik és negyedik részének példái mutatni fogják (itt Proksza is idéz belőlük), vannak helyek, nem is kevés, ahol az „inadekvátnak érzett szóhasználat” már nem abból adódik, hogy „a fiú nem tudja, nem érti, mi zajlik körülötte...” Számomra, ismét hangsúlyozom, azért roppant lényeges az abszurd két típusát elkülöníteni, mert míg az első típusal kapcsolatban (amire igaznak gondolom Proksza bevezető megjegyzéseit) létezhet olyan olvasói kompetencia, amely azt naivitásként olvassa, addig az abszurdítás második formáját szerintem nincs olvasói kompetencia, amely egyenesben olvashatná: következőképp ezek felől lehet érvelni foko-

zottabban a korai „álnaiv” részek abszurditása mellett is.

25 Fontos érv lehet már a korábbiakban is a „naivítás-olvasat” ellen, valamint az ellen, hogy Köves, aki az utólagos tapasztalatokat és a „holokausztbizniszt félredobó”, őszinte és hajszálpontos Kertésznek köszönhetően „egyenesben” viselkedik, hogy már a korai pontokon is látjuk: a többi szereplő egészen másképp minősíti a helyzetét. Így például az ember, aki a villamosnál elszőkik, vagy a rabbi szánakozása saját sorsukon, vagy a többiekől felhangzó. Ezek a pontokon tehát a Köves perspektívájával rendelkező társak is radikálisan másképpen értelmeznek, mint Köves. Ha úgy tetszik, betörnek a regény horizontjába.

26 Varga Domokos György számára ez a szöveghely is egyike a „hajszálpontosoknak”. Én meg csak kaparom magam.

27 Vö 26. lábjegyzet.

28 A figyelmesen tanárbaárcsis SS-szel való „kapcsolatfeltétel” már egy későbbi ponton történik. Egyébként, ha tematikus alapokon nem tettem volna a harmadik részbe, akkor minden bizonnyal *Az abszurd apoteózisa* fejezetben kapott volna helyet.

29 Ahogy azt korábban is jeleztem, Proksza Ágneset hasonló problémák is foglalkoztatják, ám nem ad olyan radikális választ, mint a jelen dolgozat. „...a szöveget [...] totálisan abszurdnak látszó világ racionalitásának abszurdig fokozott keresése [irányítja].” PROKSZA, *Döntés és ítélet...*, 92–93. E megállapítás mindenképpen igaz, de nem elég erős kijelentés.

30 VÁRI, *Kertész Imre...*

31 Lásd SCHEIBNER és SZÜCS (szerk.), *Az értelmezés...* Továbbra is úgy gondolom, hogy ez az értelmezés is teljesen védhető. Hisz a narratívákkal szemben valóban diszkontinuusan viselkedik Köves. A kulturális sémákat valóban elutasítja. Hisz éppen e sémák volnának elhivatottak eltakarni a világ „lényegét”: Auschwitzot.

32 S éppen a természetességnek ezt az értelmét mutatják az Auschwitz előtti helyzetben kimutatott vitathatatlanul abszurd szöveghelyek: az öregasszony „végeredményében nézve” érthető halála, vagy épp a „furcsa” loistállós eset.

33 E szöveghely részben hasonló elemzését olvashatjuk Várinál is. Lásd VÁRI, *Kertész Imre...*

34 Amivel diszkontinuous lesz, mint ahogy megannyi tanulmány rámutat, azok a preauschwitz-i világ narratívái. Kövesnek nem az meglepő, hogy krematóriumok vannak, hanem hogy erről eddig nem tudott, hogy ezt eddig eltitkolták előle.

35 Kiiktatni nyilvánvalóan nem lehet. Alighanem még Gregor Samsának is tulajdonítunk „emberies” tulajdonságokat. A megérteshez ez elkerülhetetlen.

36 LÁNYI, *A Sorstalanság...*, 667. Kiem. K. D.

37 KAPOSI, *Narratívátlanság* = SCHEIBNER és SZÚCS (szerk.), *Az értelmezés...*, 15–52.

38 E mondatban az „egészen a regény utolsó részéig” kitétel a legfontosabb! Lévé, hogy a dolgozat problémájából adódóan itt nem ez a központi kérdés. Ennek elemzésére lásd: KAPOSI, *Narratívátlanság...*

39 Érdekes még ezzel kapcsolatban, hogy ez a „parabola” (minthogy aktívan elutasít egy narratívát: az esszencializmusát) nyilvánvalóan fontosabb az elemzők (értem ezen például magamat...), mint Köves számára, akit láthatólag nem különösebben ráz meg saját szavainak súlya.

40 A regény utolsó lapjain olvassuk: „Az a bizonyos jellegzetes óra volt ez – [...] –, legkedvesebb óram táborban, s valami éles, fájdalmas és hiábavaló érzés fogott el utána: honvágy.” (332.)

41 Vö. 64–65. Martin BUBER, *Én és Te*, Bp., Európa, 1999.

42 Bp., Magvető, 2002.

43 Vö. a korábbi elidegenedett megnyilvánulásait még a deportálás előtt családja felé. Lásd: KAPOSI, *Narratívátlanság...*

44 Lásd Berel LANG (szerk.), *Writing and the Holocaust*, New York, 1998; Hayden WHITE, *A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája* = Uő, *A történelem terhe*, Bp., Osiris–Gond, 1997, 251–278., Frank R. ANKERSMIT, *Nyelv és történelmi tapasztalat* = THOMKA Beáta (szerk.), *Narratívák 4.*, Bp., Kijárat, 2000, 169–184.

45 Vagy a „hazug” Kertészről. A történelmi és lélektani realizmus, mint említettem, mindkettő kiindulópontja.

46 A szociálpszichológia számára tehát felmérhetetlen a fontossága annak, amit Eco „empirikus magánügynek” tart!

47 MOLNÁR Gábor Tamás, *Fikcióalkotás és történelemszemlélet*, Alföld, 1996, 8, 57–71. Az idézet: 58.

48 LÁSZLÓ, *Irodalmi megértés...*, 98.

49 ECO, *Hat séta...*, 118.

50 VÁSÁRHELYI Mária, *Akikért a harang szól*, ÉS, 2003, 16, 3–4.

51 Vö. Halász László állapítja meg egyik vizsgálata kapcsán: „A k.sz.-ek túnyomó többsége tehát nem rendelkezik azzal a [...] kognitív struktúrával, ami lehetővé tenné, hogy a metaforikus szöveget a vonatkozó kontextusban elhelyezve, az általuk is oly nagyra becsült művészi eredetiséget valóban méltányolják.” HALÁSZ László, *Szociális megismerés és irodalmi megértés*, Bp., Akadémiai, 1996, 30.

52 Valójában persze hogy explicitté teszi. Mást ne mondjak, a beszédhelyzet, tehát hogy Köves a regény szerint Auschwitzból szól, önmagában utal a helyzet nem-valóságosságára. *A fenti mondat helyesen úgy kellene hangozzon: valamely okok miatt a laikus közösségek számára nem elég egyértelmű a Sorstalanság fikcionalitása.* Mindenesetre a kérdés bonyolult, lásd Eco előadás-sorozatát. Hangsúlyoznám, hogy tényként kezelem a laikus olvasók referenciális olvasatát, és ezt magától értetődően empirikusan kell igazolnom a jövőben.

53 Lásd Bahtyin, Gadamer stb.

54 Magától értetődően hatalmas a szerepe a kérdésben az elméleti oldalról szintén elhanyagolt intézményes oktatásnak is.

55 ECO, *Hat séta...*, 118.

56 ECO, *Hat séta...*, 121.

57 Jerome BRUNER, *Life as a narrative*, Social Research, 1987, 54, 11–32., 12. Érdekes, hogy az előadás-sorozat utolsó darabjában Eco is igen közel kerül Bruner elgondolásához.